

ТЕРМІНИ, ПРОФЕСІОНАЛІЗМИ І НОМЕНКЛАТУРНІ ЗНАКИ (ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ)

© Павлова О., 2008

Дослідження стосується вивчення проблеми класифікації спеціальної лексики. Виділено й охарактеризовано основні класи і підкласи, визначено систему подібностей і відмінностей номінативних одиниць спеціальної лексики.

The research deals with the study of the special vocabulary classification problem. The main classes and subclasses are singled out and characterized, the system of similarities and differences of the nominative units of the special vocabulary is determined.

Проблема класифікації лексичного складу мови завжди посідала значне місце в лінгвістичних дослідженнях. Це пояснюється й роллю слова в системі мови загалом, різноманітням і складністю зв'язків слова з іншими мовними одиницями, і різноманітністю внутрішньо- і зовнішньомовних характеристик слова. Поліфункційність лексичних одиниць, непомітність переходів від одного лексичного класу до іншого, з одного боку, і глибокий зв'язок класифікації слова з найважливішими завданнями теорії мови, з іншого, зумовлюють існування «вічних питань» класифікації словникового складу мови: такі проблеми частин мови, стилістичної диференціації слів і т. ін. [1, с. 76].

Значний інтерес лінгвістів становить і проблема класифікації спеціальної лексики, теоретичний опис основних її класів і підкласів, вивчення їх подібностей і відмінностей (Г. Й. Винокур, С. В. Гриньов, З. І. Комарова, В. М. Лейчик, О. О. Реформатський, А. Д. Хаютін, С. Д. Шелов, М. М. Шанський, М. Д. Степанова, І. І. Чернишова, В. М. Портянникова, В. М. Прохорова, В. М. Жирмунський, О. В. Калінін, Н. І. Фоміна, В. М. Сергєєв, Н. М. Медведєва, О. М. Трубачов та ін.).

Метою нашого дослідження є вивчення проблеми стратифікації спеціальної лексики. Завданнями дослідження є: 1) виділення й теоретичний опис основних класів і підкласів спеціальної лексики; 2) визначення системи подібностей і відмінностей номінативних одиниць спеціальної лексики.

Згідно зі словником-довідником лінгвістичних термінів, «спеціальна лексика – це слова чи словосполуки, які називають предмети й поняття, що належать до різних сфер трудової діяльності людини і не є загальноживаними» [2, с. 522]. Іншими словами, спеціальна лексика – це слова чи словосполуки, які позначають наукові поняття і є стійкими, відтворюваними елементами в системі спеціального знання, посідаючи в ній певні класифікаційні місця [3, с. 176].

Загалом спеціальна лексика мови науки характеризується такими важливими особливостями: 1) вторинним використанням лексичних одиниць, яке розвивається на основі їх первісного загального застосування; 2) спеціальним утворенням штучних позначень; 3) обмеженістю сфери використання; 4) неможливістю прямого перекладу на інші мови; 5) неможливістю довільних заміन окремих елементів без узгодження з традицією галузі; 6) своєрідним ставленням до таких мовних явищ, як полісемія, антонімія; 7) підвищеним денотативним зв'язком [4, с. 42].

Співвіднесеність у сфері наукової мови зі спеціальним (науковим, технічним, виробничим) поняттям чи об'єктом, на думку Т. С. Пристайко, спостерігається в номінативних одиницях трьох

класів: термінах, професіоналізмах і номенклатурних знаках [5, с. 38]. Слід зазначити, що обсяг і межі класів спеціальної лексики, які виділяються, хисткі й невиразні, оскільки існують і проміжні класи мовних одиниць. Переходи ж мовних одиниць з одного класу до іншого мало помітні, що значною мірою ускладнює однозначне розв'язання проблеми класифікації спеціальної лексики. Розгляньмо її основні класи.

1. **Терміни** – це цілком офіційні, прийняті й узаконені в певній галузі науки чи техніки позначення, назви понять, наприклад: муз. *дієз, діатоніка, валторна, глісандо, нюансування, колоратура, рапсодія, мейстерзингер, нотоносець, музикознавство, камерна музика, локрійський лад, мелодичний мажор, паралельні тональності, струнні інструменти* і т.ін. Специфіка термінів зумовлена сферою функціонування термінологічних одиниць, а саме тим, що терміни є номінативними одиницями мови науки й техніки, а не одиницями природної мови загалом. Саме в науковій сфері мови терміни виконують свої основні функції: номінативну – назви класу спеціальних об'єктів чи їх ознак; сигніфікативну – позначення загального поняття, яке належить до системи спеціальних понять цієї галузі знання; комунікативну – передавання в часі і просторі спеціального знання та ін. [6, с. 38–39].

Основними ознаками, які можна використати у процесі виділення термінів у складі спеціальної лексики, є такі: 1) специфічність використання (кожний термін належить до спеціальної галузі знань); 2) функція називання поняття; 3) дефінійованість (наявність наукової дефініції); 4) точність значення (яка встановлюється дефініцією); 5) контекстуальна стійкість (значення терміна є зрозумілим без контексту і мало залежить від контексту); б) стилістична нейтральність; 7) езотеричність (точне значення терміна відоме тільки спеціалістам); 8) конвенційність (цілеспрямований характер появи); 9) номінативний характер (термін – це зазвичай іменник або словосполучення на основі іменника); 10) відтворюваність у мовленні (яка є важливою для словосполучень) [7, с. 85, 86].

В останні десятиріччя в термінознавстві утвердились такі позначення основних підкласів термінів: прототерміни, передтерміни, терміноїди, псевдотерміни. Цю класифікацію термінів запропоновано у працях А. Д. Хаютина [8], В. М. Лейчика [6], С. В. Гриньова [9].

Прототерміни – спеціальні лексеми, які виникли й використовувалися перед виникненням наук, і тому називають не поняття (які виникають з появою наук), а спеціальні уявлення. Прототерміни збереглися у ремісничій і побутовій лексиці, яка дійшла до нас, оскільки з того часу багато спеціальних уявлень увійшло до загального вжитку. Із часом, з появою наукових дисциплін, у яких спеціальні предметні уявлення ремесел і деяких інших видів діяльності теоретично осмислюються й перетворюються на системи наукових понять, частина прототермінів, яка стійко закріпилась у спеціальному мовленні, залучається до наукової термінології, а решта існує або у вигляді лексичних одиниць предметних галузей, у яких нема науково-теоретичної основи, або функціює у вигляді так званих народних термінологій, яких використовують паралельно з науковими термінами, але без зв'язку з поняттєвою системою. Таким чином, багато базових термінів старих термінологій колись були прототермінами і зберегли низку своїх рис – використання для мотивації випадкових, поверхових ознак або відсутність (втрата) мотивування [7, с. 87].

Передтерміни – спеціальні лексеми, яких використовують для найменування новосформованих понять, але поки що не відповідають основним вимогам, що висуваються до термінів. Як передтерміни зазвичай виступають: а) описові звороти – багатослівні номінативні словосполучення, які використовуються для називання понять і дозволяють точно описати їх сутність, але не відповідають вимозі стислості; б) сурядні словосполучення; в) сполучення, які містять дієприкметникові звороти.

Передтерміни застосовують як терміни для найменування нових понять, для яких не вдається відразу підібрати відповідні терміни. Від термінів передтерміни відрізняються тимчасовим

характером, нестійкістю форми, невиконанням вимог стислості і загальноприйнятості, часто й відсутністю нейтральності. Здебільшого з часом передтерміни витісняються термінами. Інколи заміна передтерміна лексичною одиницею, яка більше відповідає термінологічним вимогам, затягується, і передтермін закріплюється у спеціальній лексиці, набуваючи стійкого характеру і перетворюючись на квазітермін [7, с. 86].

Терміноіди – спеціальні слова, що називають так звані натуральні поняття, тобто ті, які ще недостатньо сформовані, їх неоднозначно розуміють, і вони не мають чітких меж і дефініцій. Тому терміноіди не мають таких термінологічних властивостей, як точність значення, контекстуальна незалежність і усталений характер, хоча й іменують поняття.

Псевдотерміни – спеціальні лексеми, які називають гіпотетичні, хибні поняття, що не відповідають дійсності.

2. Професіоналізми – це напівофіційні слова чи словосполучення, які частіше поширені в розмовному мовленні серед людей певної професії, спеціальності, але, по суті, не є строгими науковими позначеннями понять. Наприклад, муз. *акустика* (у значенні: 1) звуковідтворювальна апаратура; 2) музика, яка виконується без використання електронних інструментів); муз. *апарат* (у значенні: 1) комплекс звуковідтворювальної апаратури; 2) магнітофон або плеєр); муз. *тилесмок* (у значенні: гармонь, баян, акордеон) та ін.

Проблему співвідношення термінів і професіоналізмів у складі спеціальної лексики дискутують в мовознавстві упродовж тривалого часу, й однозначного вирішення цього питання немає й досі. Слід зазначити, що на проблему співвідношення термінології та професійної лексики існують, принаймні, три погляди. Перший з них ототожнює ці два поняття (М. М. Шанський, О. С. Ахманова). Другий – розмежовує професійну лексику й термінологію деякою історико-тематичною рисою (М. Д. Степанова, І. І. Чернишова, В. М. Портянникова, Ф. Клуге, В. М. Жирмунський, О. М. Трубачов). Третій погляд, констатує наявність значної спільної частини цих лексичних шарів, може пояснити й існування частин, які не збігаються (О. В. Калінін, В. М. Прохорова, Н. І. Фоміна, В. М. Серг'єв, Н. М. Медведєва, С. Д. Шелов). Ми приєднуємося до останньої з них і виділяємо такі особливості, які допомагають відрізнити професіоналізми від термінів:

1) професіоналізми належать до ненормативної спеціальної лексики на відміну від термінів, які є нормативною частиною спеціальної лексики наукової мови;

2) професіоналізми рідко подають у загальних та спеціальних словниках й існують переважно у сфері функціонування, на відміну від термінів, які фіксуються словниками і функціонують одночасно у двох сферах (фіксації та функціонування);

3) доміантною сферою функціонування термінів є письмове мовлення, а професіоналізми використовують переважно в усному, розмовному мовленні [10, с. 20];

4) професіоналізми мають дещо ширшу сферу спеціальної діяльності; терміни ж можуть бути відомі навіть людям, не пов'язаним із окресленою професійною сферою;

5) професіоналізми виникають в умовах професійного спілкування як вторинні форми вираження і функціонують найчастіше як професійно-розмовні дублети офіційних термінів [10, с. 20, 21].

6) у професіоналізмах певної галузі системні зв'язки виражено меншою мірою, ніж у термінах [11, с. 18];

7) професіоналізми характеризуються прагненням до виразності, образності, експресії, на відміну від термінів, які позбавлені конотації [10, с. 21];

8) у професіоналізмах спостерігається менша, порівняно з термінами, спеціалізація словотвірних засобів;

9) у сфері професіоналізмів помітна тенденція до скорочення спеціальних виразів, які застосовують в професійному мовленні дуже часто; наприклад, у мовленні музикантів зустрічаються такі скорочення: *клавішник* (музикант, який грає на клавішному інструменті), *ударник* (музикант, який грає на ударному інструменті) і т.ін.

10) професіоналізми належать до периферії відповідної термінологічної системи, тимчасом як терміни належать до її центру.

Додамо, що професійна лексика досить численна й неоднорідна. Обсяг і різноманітність професійної ненормативної лексики зумовлено особливостями формування та функціонування відповідної терміносистеми.

3. **Номенклатурні позначення** – це символічні, умовні назви словесно-буквеної чи цифрової структури, які спеціально створюються на базі термінів денотативного типу, наприклад: муз. *медіатор MD 2, медіатор MD 3, камертон TF-288/a, камертон PP-100, блокфлейта DSR-351, гітара HW 220, гітара HW 300 NS, звукознімач single SP-001, звукознімач humbucker LP-001, модель струни Silver 203, модель струни 6С301* і т.ін.

Треба підкреслити, що в термінознавчих працях упродовж багатьох десятиліть неодноразово порушували й обговорювали питання про номенклатуру. Однак і досі лінгвістична теорія терміна не виробила єдиного погляду на сутність і місце цих номінативних одиниць у підсистемі спеціальної лексики.

Уперше поняття *термінологія* і *номенклатура* розмежував Г. Й. Винокур. Це розмежування вкоренилось у науці про мову, і з його невеликими корективами поділяє більшість сучасних термінознавців. Г. Й. Винокур зазначає: «Щодо номенклатури, то, на відміну від термінології, під нею треба розуміти систему абсолютно абстрактних й умовних символів, єдине призначення яких – дати максимально зручні з практичного погляду засоби для позначення предметів, речей без прямого стосунку до потреб теоретичної думки, яка оперує цими речами» [12, с. 8]. При цьому, «чому предмет названий так, а не інакше, для номенклатурних позначень більш чи менш байдуже, тимчасом як для терміна, який прагне мати осмислену внутрішню форму, це дуже важливе питання» [12, с. 8].

О.О. Реформатський, услід за Г. Й. Винокуром, розмежує термінологію й номенклатуру, базуючись на тому, що «номенклатурні слова – незліченні й етикетують об'єкти науки, однак вони безпосередньо не співвіднесені з поняттями науки, а терміни для кожної науки обчислювані й примусово пов'язані з поняттями науки, оскільки словесно відображають систему понять науки» [13, с. 49]. Значення номенклатурних слів конкретніше й точніше, ніж значення термінів, номенклатурні слова можуть позначати предмети одиничні, а тому бути й власними іменами.

О. С. Ахманова, своєю чергою, пропонує таке визначення номенклатури у «Словнику лінгвістичних термінів»: «Номенклатура – сукупність спеціальних термінів-назв, які вживаються у цій науковій сфері; назви типових об'єктів цієї науки (на відміну від термінології, яка включає позначення абстрактних понять і категорій)» [14, с. 270].

О. І. Мойсеев вважає, що розмежування понять термін – номенклатурне слово насправді зумовлене розмежуванням «поняттєвої» і «предметної» термінології, тобто позначеннями, у яких чіткіше відображається власне поняттєва орієнтація (тобто терміни), або предметна орієнтація (тобто номенклатурні одиниці) [15, с. 133].

Цю думку поділяють і розвивають Б. М. Головін і Р. Ю. Кобрин. Вони розмежовують уже три типи номінативних одиниць: номенклатурні слова, виробничо-технічні терміни й наукові терміни, хоча й визнають деяку умовність їх розмежування. Номенклатурні слова, на їхню думку, виражають одиничні поняття, які містять відомості лише про один предмет дійсності й реалізують предметні зв'язки [16, с. 17]. Виробничо-технічні терміни виражають, на відміну від номенклатурних одиниць, загальні поняття, які відображають цілий клас однорідних предметів і актуалізують, подібно до номенклатурних слів, предметну віднесеність. Наукові терміни виражають загальні поняття й реалізують поняттєві зв'язки. Отже, на думку Б. М. Головіна та Р. Ю. Кобрин, номенклатурні одиниці можна розглядати у складі термінології як особливі типи термінів, які співвідносяться з одиничними поняттями й актуалізують предметні зв'язки [17, с. 19].

Згідно з концепцією, яку розробив у термінознавстві В. М. Лейчик, номенклатура є проміжною ланкою між термінами і власними назвами. За його твердженням, терміни у плані змісту полярно протилежні власним назвам. На одному полюсі великого класу номінативних одиниць мови – класи предметів, загальні поняття про них і відповідно терміни; на іншому – унікальні предмети, одиничні поняття про них і відповідно власні назви. У плані вираження терміни й власні назви також мають значні розбіжності. Терміни здебільшого – це позначення класу предметів на основі виявлених загальних, причому суттєвих, їх ознак. Власні назви – це позначення унікальних предметів на основі виявлених несуттєвих, другорядних зовнішніх ознак. Третя відмінність термінів і власних назв полягає в тому, що терміни об'єднують в складну й розгалужену систему з ієрархічними відношеннями, а власні назви об'єднують в ряди, можуть виростати в систему, але дуже просту. Отже, терміни й терміносистеми, з одного боку, власні назви та їх набори, – з іншого, характеризуються специфічними особливостями плану змісту і плану вираження, перебувають на різних полюсах величезного класу номінативних мовних одиниць [17, с. 17–19].

На думку В. М. Лейчика, до номенклатури можна віднести списки назв, виробів будь-якого підприємства, товарів будь-якого магазину, сортів і т.ін. Номенклатурні знаки, на відміну від власних назв, не пов'язані з одиничними поняттями, а, подібно до термінів, є позначеннями загальних понять, але не будь-яких, а специфічних. Специфіка понять, які служать планом вираження номенклатурних одиниць, полягає в тому, що вони (ці поняття) обов'язково є членами ряду однорідних понять, які різняться несуттєвими, другорядними, зовнішніми ознаками. Як підкреслює В. М. Лейчик, існування одиничного номенклатурного знака неможливе, оскільки номенклатурна одиниця є членом системи – номенклатури [17, с. 20].

Отже, згідно з концепцією В. М. Лейчика, номенклатурою можна назвати систему позначень класів предметів, які належать до однорідного ряду, на основі свідомо вибраних несуттєвих зовнішніх ознак цих предметів. Планом змісту номенклатурних одиниць, як і термінів, є загальні поняття, а планом вираження, як і власних назв, служать несуттєві часткові ознаки. У цьому сенсі можна твердити, що номенклатура є проміжною зв'язковою ланкою в низці номінативних одиниць – між термінами і власними назвами.

Отже, основними ознаками номенклатурних знаків, або номенів, які допомагають виділити їх у складі спеціальної лексики, є такі: 1) номени співвіднесені з поняттями через терміни і функціують у спеціальній комунікації внаслідок існування відповідних термінів, причому співвіднесені не з будь-яким поняттям, а з таким, яке є показником класу [17, с. 20]; 2) вони є власними назвами або посідають проміжну позицію між термінами і власними назвами [11, с. 8]; 3) номени входять до такої системи, яка належить до найпростіших і є переліком однорідних понять, які лежать на одному рівні абстракції і відображають класи однорідних предметів [17, с. 21]; 4) вони є нижчою ланкою спеціальної лексики в тому сенсі, що розуміння їх неможливе без співвіднесеності з іншими термінологічними одиницями; 5) номени мають підсилену денотативність і конвенційність внаслідок того, що вони є результатом штучної номінації, призначеної для найменування спеціальної діяльності людини [11, с. 9]; 6) номенклатурні найменування характеризуються смисловою похідністю і вторинністю; 7) номенклатурні позначення перебувають на периферії відповідної терміносистеми, на відміну від термінів, які належать до її центру; 8) номени не фіксуються словниками та існують лише у сфері функціонування; 9) номенклатурному найменуванню, яке характеризує предмет, відповідає опис, який містить ознаки цього предмета, тимчасом як терміну відповідає дефініція, яка відображає істотні ознаки поняття.

Слід додати, що номенклатура кожної галузі знання й діяльності утворюється своїми особливими прийомами і визначається значною мірою екстралінгвальними причинами.

Таким чином, проведенне дослідження дає змогу зробити такі узагальнення. Спеціальна лексика містить номінативні одиниці принаймні трьох класів: терміни, професіоналізми й номенклатурні позначення, які мають і подібні, і відмінні риси. Дослідження дало змогу визначити деякі критерії, які хоча і не мають великої діагностувальної сили, але все ж дають можливість виділяти й розрізняти ці класи. Перспективою подальшого дослідження є вивчення семантичної структури спеціальних слів різних класів.

1. Шелов С. Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы // Вопросы языкознания, 1984. – №5. – С. 76–87. 2. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: ООО «Изд. Астрель», ООО «Изд. АСТ», 2001. – 624 с. 3. Гречко В. А. Теория языкознания: Учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 2003. – 375 с. 4. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология: Терминологическая деятельность. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с. 5. Пристайко Т. С. Лексико-номинативная организация специального текста: Монография. – Днепрпетровск: УкО ІМА – прес, 1996. – 200 с. 6. Лейчик В. М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1989. – 46 с. 7. Гринев-Гриневич С. В., Сорокина Э. А., Скопюк Т. Г. Основы антропологической лингвистики (к лексическим основаниям эволюции мышления человека): Учеб. пособие. – М.: Компания Спутник, 2005. – 114 с. 8. Хаятин А. Д. Термин, терминология, номенклатура: Учеб. пособие. – Самарканд: Самарканд. гос. ун-т им. А. Навои, 1972. – 129 с. 9. Гринев С. В. Введение в терминоведение. – М.: Москов. лицей, 1993. – 309 с. 10. Сложеникина Ю. В. Терминологическая лексика в общезыковой системе. – Самара: Изд-во СамГУ, 2003. – 160 с. 11. Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание. – Свердловск: изд. Уральск. гос. ун-та, 1991. – 150 с. 12. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИФЛИ. – М., 1939. – Т.5. – С. 3–54. 13. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии (Матер. Всесоюз. терминологического совещания). – М.: изд-во АН СССР, 1961. – С.46–54. 14. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 607 с. 15. Моисеев А. И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 127–137. 16. Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с. 17. Лейчик В. М. Номенклатура – промежуточное звено между терминами и именами собственными // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж: изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – С. 13–24.